

NAAR HET HEMELSE PARADIJS:
Zondeval en verlossing

Inleiding.....	2
Van zondeval naar verlossing.....	3
De zondige mens	3
Het begrip ‘zonde’	4
Het aardse paradijs en de zondeval.....	5
Hoop voor de mensheid	6
Ontstaan en ontwikkeling van de Katholieke Kerk.....	9
Het Pinksterfeest.....	9
Gemeenschappen van gelovigen.....	10
Vervolging en martelaarschap.....	11
Ontstaan van de Kerk als instituut.....	13
Hiërarchie van de rooms-katholieke Kerk in de late middeleeuwen	13
Petrus en zijn opvolgers.....	14
Leer van de Kerk.....	15
Ontwikkeling van de geloofsleer	15
De zeven sacramenten	17
De geloofsbelijdenis	20
Het Laatste Oordeel.....	21
Het einde der tijden.....	21
Het Oordeel liet op zich wachten.....	21
Het vagevuur	23
Het Tijdelijke en het Laatste Oordeel.....	24
Tot slot.....	25
Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	26
Overzicht van de katernen	26
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	26
Colofon.....	26

Inleiding

'Naar het hemelse paradijs' bestaat uit twee katernen.¹ Ze geven een samenvatting van de ontwikkeling van het christelijke geloof voor zover relevant voor de herinneringspraktijken in de Katholieke Kerk van de (late) middeleeuwen.² De verhalen zijn bedoeld als hulpmiddel voor een beter begrip van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*.³

De katern *Zondeval en redding* gaat over het verlies van het paradijs op aarde, hoe daarna door de dood van Jezus Christus het hemelse paradijs toegankelijk werd, en de katholieke Kerk ontstond om de gelovigen te helpen dat paradijs na hun dood te bereiken. In de katern *Leven en sterven als christen* wordt besproken wat de gelovigen moeten doen om een plaats in de hemel te verdienen. Want de hemel kan niet zomaar betreden worden, zo leert de Kerk nog steeds.

In deze website staan citaten uit de Bijbel. In middeleeuws West-Europa was de katholieke godsdienst de dominante religie en daarin stond de Bijbel centraal. De Bijbel bestaat uit twee delen, namelijk het Oude en het Nieuwe Testament. Elk testament bestaat uit een aantal boeken.

Het Oude Testament komt deels overeen met de Joodse Tenach, ofwel de Hebreeuwse Bijbel. Het bevat verhalen over het Joodse volk, vanaf de schepping van de wereld tot en met de Babylonische ballingschap. Verder zijn er de boeken met spreuken, liederen en wetboeken. De verhalen bevatten ook profetieën over de komst van een [Messias](#), een verlosser.

Christenen noemen dit geheel van boeken het Oude Testament, omdat zij geloven dat de profetie in vervulling is gegaan met de komst van Jezus Christus. Het Nieuwe Testament, dat niet wordt erkend in het jodendom, gaat over de geboorte, het leven en de kruisdood van Christus, en over het ontstaan van de eerste christengemeenschappen.

Alle vertaalde citaten in deze website zijn afkomstig uit de [Nieuwe Bijbelvertaling](#), de standaardeditie met de deuterocanonieke boeken in de volgorde van de rooms-

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Voor het gebied van het huidige Nederland verstaan we in deze website onder 'late middeleeuwen' de periode tot aan de Reformatie, dus tot aan circa 1570. Vanaf dat jaar gingen steden over naar het protestantisme.

³ Voor literatuur waarin de stof uitgebreider aan bod komt, bijvoorbeeld Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (2000) of (beknopter) Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 20-64 en p. 129-264.

katholieke canon.⁴ Bij een citaat staat tussen haakjes waar het te vinden is. Eerst wordt het Bijbelboek genoemd, vaak afgekort (zoals Gen. voor Genesis, en Luc. voor Lucas), dan het nummer van het hoofdstuk en na de dubbele punt het vers of de verzen waar het om gaat.⁵ In de eerste vier boeken van het Nieuwe Testament, de zogenaamde Evangelieën van Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes, staat in grote lijnen hetzelfde verhaal over het leven, het sterven en de wederopstanding van Christus. In deze gevallen zijn steeds die passages gekozen die het meest aansluiten bij de afgebeelde voorstellingen.

Van zondeval naar verlossing

De zondige mens

Hoogmoed, jaloezie, boosheid, vraatzucht, wellust, luiheid en hebzucht worden vanouds beschouwd als de zeven belangrijkste zonden. Hebzucht was en is misschien wel de ergste, vanwege alle ellende die er uit voortkomt. Deze hoofdzonde is vaak afgebeeld, zoals in een prent uit 1553 (figuur 1).⁶

Figuur 1 – De rijke man en de Dood, uitsnede uit een prent van de Monogrammist AI, 1553 – [Rijksprentenkabinet \(Rijksmuseum\)](#), Amsterdam.

⁴ Eerste druk van 2004; gebruikte druk van 2012. Deze vertaling is tot stand gekomen door een samenwerking tussen de katholieke en protestantse bijbelstichtingen en –genootschappen. Voor verdere informatie over deze vertaling zie de website [NBV.nl](#). Zie voor een uitleg over [deuterocanonieke en apocriefe boeken](#). Zie ook:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Testament en https://nl.wikipedia.org/wiki/Hebreeuwse_Bijbel.

⁵ Voor meer informatie, zie [https://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbel_\(christendom\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbel_(christendom)). Over de Tenach, de Bijbel van het jodendom: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tenach>.

⁶ Over deze prent, Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 180.

Bij figuur 1:

Daar zit hij dan, in zijn dure kleren, op zijn geldkist en tussen zijn kasten met geld, sieraden en luxe goederen. De gierigaard, de hebzuchtige. Gelukkig is hij niet, want hij weet dat ook hij niet kan ontkomen aan het lot van ieder mens. De Dood kijkt al door het venster en heeft een zandloper in zijn hand.

In de prent staan waarschuwingen die afkomstig zijn uit de Bijbel.

- Boven de voorstelling (niet afgebeeld in de uitsnede, maar wel te zien via de link) worden ze samengevat met de woorden uit het evangelie van Lucas: 'Dwaas, nog deze nacht zal je leven van je worden teruggevorderd. Voor wie zijn dan de schatten die je hebt opgeslagen?' ([Luc. 12:20](#)).
- Onder het venster staat: 'Bereyt u huys [voor]: want ghy sult sterven ende niet levendich bliven' (in de Nieuwe Bijbelvertaling staat: 'Maak je laatste wilsbeschikking op, want je sterft. Je zult niet meer beter worden' ([Ies. 38:1](#)).
- En tegen de muur achter de man lezen we (vertaald): 'Dood, hoe bitter is de gedachte aan jou voor een mens die vreedzaam leeft te midden van zijn bezittingen, die geen zorgen heeft, in alles voorspoed kent en nog volop van het leven kan genieten' ([Eccl. 41:1](#)).⁷

De houtsnede moet behoorlijk duur zijn geweest: hij is met de hand ingekleurd en bijna 50 cm hoog en 35 cm breed, erg groot voor een prent. Je vraagt je af wie zo'n prent kocht en bezat.

Het begrip 'zonde'

Het begrip 'zonde' heeft in het christendom een lange historie. De apostel Paulus geeft al in een van zijn brieven aan de christengemeente in Galatië (een streek in midden-Turkije) een opsomming van menselijk kwaad: 'Het is bekend wat onze eigen wil allemaal teweegbrengt: ontucht, zedeloosheid en losbandigheid, afgoderij en toverij, vijandschap, tweespalt, jaloezie en woede, gekonkel, geruzie en rivaliteit, afgunst, bras- en slemppartijen, en nog meer van dat soort dingen' ([Gal. 5:19](#)). Maar de genoemde indeling van de [hoofdzonden](#) gaat terug op het werk van een Egyptische monnik en theoloog [Evagrius Ponticus](#) (345-399). Dankzij het praktische karakter van zijn geschriften heeft hij grote invloed gehad op de middeleeuwse Kerk. Later heeft paus Gregorius I (circa 540-604) de hoofdzonden officieel vastgelegd in een lijst.

Dat de mens van nature zondig is, is volgens de christelijke leer te wijten aan een fatale gebeurtenis aan het begin van de geschiedenis van de mensheid: de ongehoorzaamheid van Adam en Eva. Daardoor hebben zij de neiging tot het kwaad in de vorm van een erfzonde overgedragen op al hun nakomelingen.

⁷ Het boek 'Ecclesiasticus' is hetzelfde als de 'Wijsheid van Jezus Sirach' zoals het wordt genoemd in *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Het aardse paradijs en de zondeval

De grote monotheïstische godsdiensten – jodendom, christendom, islam – kennen allemaal een aards paradijs waarin zonden niet bestonden. In het onderstaande schilderij (figuur 2) zien we de geschiedenis van het paradijs volgens het Oude Testament. Het toont de gebeurtenissen nadat God de wereld had geschapen en de mensen had gemaakt, Adam en Eva ([Gen. 1-3](#)).

God had hen verboden om te eten van de boom van kennis van goed en kwaad, die in het paradijs stond. Verleid door een slang doet Eva dat toch en zij laat ook Adam eten van de verboden vruchten. Daarop veranderde alles: de erfzonde kwam in de wereld en de mens werd een sterfelijk en zondig wezen. Door toedoen en door nalatigheid van de mensheid ontstond er veel ellende: oorlog, onderdrukking en terreur, armoede, verkrachting, haat zaaien en ander kwaad.

Figuur 2 – Het aardse paradijs, schilderij van Lucas Cranach de Oudere, 1530 – [Kunsthistorisch Museum, Wenen](#).

Bij figuur 2:

God heeft de wereld geschapen, vol met planten, bomen en dieren. [1] Daarna vormde hij Adam uit wat klei. Uit een rib van Adams' lichaam maakte hij vervolgens een vrouw, Eva [2].

Het paar krijgt alle zaden en vruchten die ze nodig hebben om te kunnen leven. Ze hebben zeggenschap over de dieren, die alleen gras en bladeren eten. Alle levende wezens bestaan in vrede naast elkaar en zijn zich van geen kwaad bewust.

God heeft Adam en Eva maar één ding verboden: het eten van de boom van de kennis van goed en kwaad, want daardoor zou de mens aan hem gelijk worden. [3] Op de voorgrond waarschuwt hij het paar: eet niet van die boom daar.

Ze doen het toch. [4] De slang, de duivel, die in de boom zit, stookt Eva op, waarna zij Adam overhaalt van de vruchten – vaak als appels afgebeeld – te eten. Onmiddellijk daarna zijn de twee zich bewust van hun naaktheid en zondigheid. [5] Ze verbergen zich voor [6] God die hen vanuit de hemel bestraffend toespreekt.

God wil voorkomen dat Adam en Eva ook van de levensboom eten, want die zou hen, nu als zondige mensen, ook nog onsterfelijk maken. Hij [7] stuurt een engel om ze te verjagen en stelt wachters op om de levensboom voorgoed onbereikbaar te maken ([Gen. 1-3](#)).

Hoop voor de mensheid

Maar God had ook medelijden met de mensen. Hij beloofde dat hij zijn zoon, Jezus Christus, naar de wereld zou sturen. In veel godsdiensten bestaan er goden met zonen, maar voor het christendom is daarbij enige uitleg nodig.

Het christendom beschouwt zichzelf namelijk als een ‘monotheïstische’ godsdienst, een godsdienst dus die één God kent. Het gaat echter om één God in drie personen: God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest. Daarom wordt er ook wel gesproken van de Drie-eenheid of de Drievuldigheid (zie figuur 3). Het bijzondere is ook nog dat de Zoon door zijn komst op aarde zowel God als Mens is; hij wordt Jezus Christus genoemd, hetgeen Jezus de Gezalfde betekent, of ook de Messias, hetgeen ook Gezalfde is.

God de Vader stuurde zijn zoon Jezus dus naar de aarde zodat hij kon boeten voor de zonden van de mensen. Eenmaal volwassen, had Jezus veel kritiek op de manier waarop mensen leefden. Hij preekte daarover zonder een blad voor de mond te nemen. Daardoor kreeg hij veel volgelingen die hem als voorbeeld zagen van hoe de mens wél behoorde te leven.

Dit stond de machthebbers niet aan. Zij hadden er immers belang bij de situatie te houden zoals deze was. Daarom werd Jezus gevangen genomen. Vervolgens werd hij gemarteld en aan het kruis genageld om zo een vreselijke dood te sterven. Hierdoor werd de erfzonde ongedaan gemaakt. Een paradijs op aarde zou er nooit meer komen. Een hemelse paradijs zou echter wel toegankelijk worden voor wie zo goed mogelijk leefde en boete deed voor zijn zonden, zoals verderop in deze tekst duidelijk zal worden.

Dit offer van God aan de mensheid zou in de Katholieke Kerk, die na de dood van Christus langzaam ontstond, voortdurend en op allerlei manieren worden herdacht:

- tijdens de misvieringen, die in de middeleeuwen elke dag plaatsvonden
- tijdens begrafenis- en memoriediensten
- tijdens feestdagen met plechtige missen, processies en andere feestelijkheden
- via kunstwerken in kerken, kloosters, op hoeken van straten, boven de stadspoorten, in woonhuizen, en

- via muziek, literatuur en toneelopvoeringen op de kerkhoven en op andere plaatsen bij de kerk.

Figuur 3 – Schilderij met de Drie-eenheid, gebaseerd op een houtsnede van Albrecht Dürer uit 1511 – Museum Catharijneconvent, Utrecht. God de Vader houdt zijn Zoon op zijn schoot, terwijl de Heilige Geest zich in de gedaante van een duif boven hen bevindt. Op het lichaam van Jezus Christus zijn de wonden zichtbaar van zijn Kruisiging, met de gaten van de spijkers die door zijn handen en voeten werden geslagen en in zijn zijde de wond van de lans waarmee hij doorstoken werd. Rondom de Drie-eenheid bevinden zich engelen. Sommigen houden de martelwerktuigen vast, waaronder rechts de geselpaal en links een geselstok en het kruis waaraan Christus zou sterven.

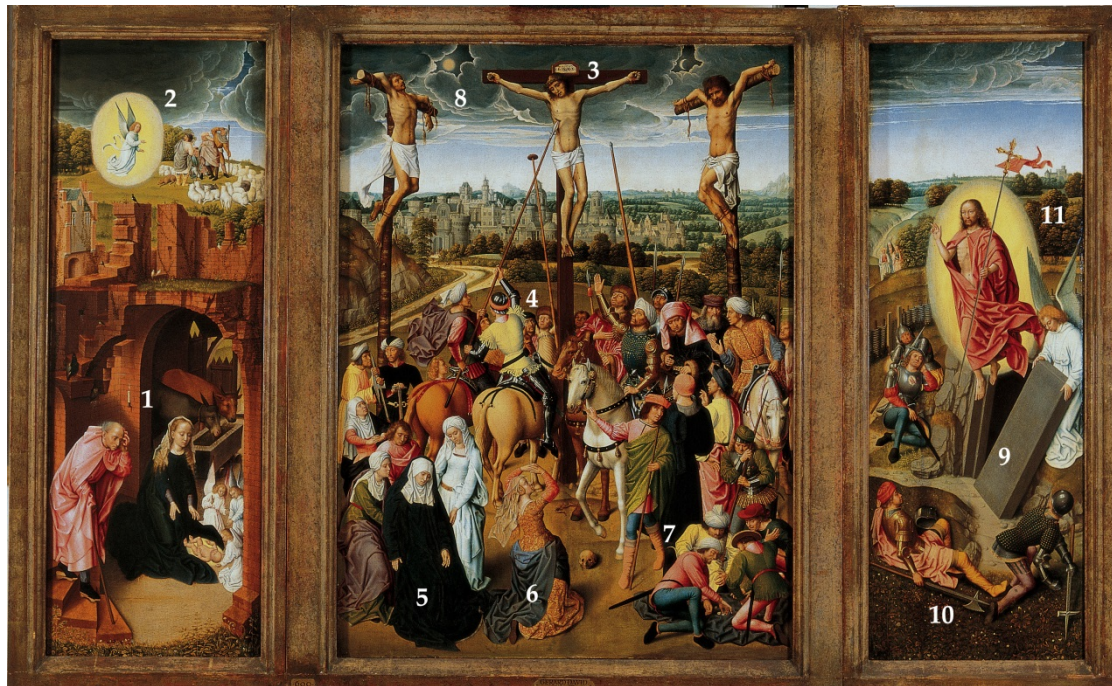
In de luiken staat de volgende tekst: '(op het linkerluik) In de stem van de Vader wordt verklaard dat in de liefde zelf van Christus en in het luisteren naar hem, dat wil zeggen het geloof in hem, alles gered wordt (op het rechterluik) en wel in de belijdenis van de Heilige Drie-eenheid: Vader, Zoon en Heilige Geest, die verbeeld wordt door de stem in de wolk, de duif, en het menszijn van Christus.⁸

Het leven en de dood van Christus zijn talloze malen verbeeld, zoals hier in het drieluik van een navolger van Hans Memling (figuur 4).⁹ De voorstellingen tonen de belangrijkste boodschap van het Nieuwe Testament in de Bijbel: het aardse paradijs was verdwenen, maar door het leven, de kruisdood en de verrijzenis van Jezus Christus werd het hemelse paradijs toegankelijk voor de overledenen. Daarvoor moest men echter wel zijn leven beteren.

⁸ IN / VOCE PATRIS / DECLARATVR / QUOD IN / IPSA CHRISTI / DILECTIONE / ET AV-DITIONE / ID EST / FIDE EIVS / OMNIA / SALVENTVR (links) ET HOC / IN TRINE / BEA-TITVDI / NIS, PATRIS, / FILIJ ET / SPIRITUS / SANCTI / CONFESSIONE, / QVEM VOX IN / NVBE, COLU[M]BA / ET HVMANITA[S] / CHRISTI FIGV / RANT (rechts). Met dank aan Koen Goudriaan. Zijn vertaling sluit aan bij [Luc. 3:22](#).

⁹ Köhler (red.), *Painting in Haarlem, 1500-1850* (2006), p. 547-549.

Binnen de christelijke traditie werd en wordt de geboorte van Jezus met Kerstmis gevierd, in Nederland op 25 en 26 december. Dit zijn nog steeds vrije dagen voor iedereen, alhoewel het feest voor veel mensen niet meer de traditionele, religieuze betekenis heeft. Goede Vrijdag, zo heet de dag waarop de Kruisiging van Christus wordt herdacht. Het is de vrijdag voorafgaand aan het Paasfeest. De Verrijzenis van Christus (zie hieronder) werd en wordt met Pasen gevierd, in Nederland op een zondag en maandag tussen 25 maart en 25 april. Ook dit zijn nog steeds vrije dagen voor iedereen, of men nu wel of niet gelovig is.¹⁰

Figuur 4 – Drieluik met de Geboorte, Kruisiging en Verrijzenis, geschilderd door een navolger van Hans Memling (circa 1440-1494), circa 1510-1520 – Frans Hals Museum, Haarlem.

Bij figuur 4:

Geboorte van Christus: In het linkerluik is de geboorte van Jezus Christus in Bethlehem weergegeven. De zwangere Maria en haar man Jozef moesten voor een volkstelling terug naar hun geboorteplaats, Bethlehem, zo staat er in de Bijbel. Het stadje was echter overvol waardoor Maria moest bevallen [1] in een stal. In de achtergrond [2] waarschuwt een engel een groep herders om hen te vertellen dat er iets heel bijzonders is gebeurd. Zij zouden de eersten zijn die het Jezuskind zagen ([Luc. 2:1-20](#)).

De kruisiging: Eenmaal volwassen ging Jezus preken. Hij leerde zijn toehoorders het goede te doen en het kwade te laten. Zelf gaf hij het voorbeeld. Hij kreeg echter te veel aanhang volgens de machthebbers van dat moment. Daarom werd hij gevangen genomen en onschuldig veroordeeld tot de kruisdood.¹¹ Het middenpaneel toont [3] de gekruisigde Christus met aan

¹⁰ Voor meer achtergrondinformatie over Kerstmis, zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kerstmis>, en over de Goede Week, met de Goede Vrijdag en het Paasfeest zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pasen>.

¹¹ Het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus staat beschreven in de volgende hoofdstukken van de vier evangeliën: [Matteüs 26-28](#); [Marcus 14-16](#); [Lucas 22-24](#); [Johannes 13-19](#).

zijn weerszijden twee moordenaars. [4] Een soldaat doorsteekt zijn zijde om te controleren of hij inmiddels dood is. [5] Maria, de moeder van Jezus, is van verdriet in elkaar gezakt en wordt gesteund door Johannes, Christus' leerling, en twee andere vrouwen, die ook de naam Maria dragen. Naast hen knielt [6] Maria Magdalena de handen geheven naar Christus.

[7] Rechtsonder dobbelen soldaten om de kleding die ze Christus uitgetrokken hebben. Schuin achter hen wijst de, op zijn paard gezeten, hoofdman naar de gestorvene. Hij is tot inkeer gekomen, en zegt: 'Werkelijk, deze mens was Gods Zoon' ([Marc. 15:39](#)). In de achtergrond stapelen [8] donkere wolken zich boven de stad Jeruzalem. Er was een zonsverduistering over het hele land ([Luc. 23:44-45](#)).

De verrijzenis: Drie dagen later verrees Christus uit de dood, zoals is afgebeeld op het rechterluik. [9] Een engel heeft de steen weggehaald die voor de ingang lag van de grot waarin hij begraven werd. [10] Soldaten moesten het graf bewaken, maar ze lagen te slapen. Nog net op tijd worden ze wakker om te zien [11] hoe Christus opstijgt naar de hemel.

Ontstaan en ontwikkeling van de Katholieke Kerk

Het Pinksterfeest

Na de verrijzenis verscheen Christus nog verschillende malen aan zijn leerlingen om hen duidelijk te maken dat hij was gestorven voor de verlossing van de mensheid. Ook herhaalde hij zijn opdracht aan hen. Ze moesten alle volkeren dopen (zie verderop) en hun leren zich te houden aan de lessen die hij hun geleerd had (zie [Luc. 24:46](#)).

De apostelen blijven nog tot Pinksteren in Jeruzalem. In de Bijbel staat daarover in het boek van de Handelingen van de apostelen: 'Toen de dag van het Pinksterfeest aanbrak waren ze allen bij elkaar. Plotseling klonk er uit de hemel een geluid als van een hevige windvlaag, dat het huis waar ze zich bevonden geheel vulde. Er verschenen aan hen een soort vlammen, die zich als vuurtongen verspreidden en zich op ieder van hen neerzetten, en allen werden vervuld van de heilige Geest en begonnen op luide toon te spreken in vreemde talen, zoals hun door de Geest werd ingegeven' ([Hand. 2:1-4](#)).

Het christelijke Pinksterfeest vindt plaats op het joodse wekenfeest, een oogstfeest. Op deze belangrijke dag kwamen er joden uit allerlei landen naar Jeruzalem. Zij spraken daarom niet allemaal dezelfde taal, maar door de invloed van de Heilige Geest spraken de apostelen in alle talen van de in Jeruzalem aanwezige joden.

Het feest van Pinksteren wordt veertig dagen na Pasen gevierd, in Nederland nog steeds met twee vrije dagen voor iedereen.

Figuur 5 – Neerdaling van de Heilige Geest. De apostelen en Maria zitten rustig bij elkaar als de Heilige Geest in de gebruikelijke gedaante van een duif boven hen verschijnt. In de achtergrond zijn verhalen uit de verschijning van Christus aan de apostelen na zijn dood afgebeeld, laatste kwart vijftiende eeuw – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Gemeenschappen van gelovigen

Door de prediking van de apostelen en hun leerlingen ontstonden er al snel gemeenschappen van gelovigen. De vorming van deze eerste groepen staan in de Bijbel beschreven in de Handelingen van de apostelen en in de brieven die de apostelen tijdens hun rondreizen schreven aan de diverse gemeenschappen die zij gesticht hadden.

De eerste brief in de Bijbel is die van Paulus aan de gemeenschap in Rome (Romeinen). [Paulus](#) behoorde niet tot de oorspronkelijke twaalf discipelen of leerlingen, de eerste volgelingen van Christus. Hij wordt wel tot de – later grotere – groep van apostelen gerekend, net zoals [Maria Magdalena](#).

Het succes van de beweging die later het 'christendom' ging heten, kende ook een keerzijde. Via de prediking bereikte men toehoorders met verschillende culturele achtergronden. De vertaalslag die daarom vaak gemaakt moest worden, leidde tot verschillen van mening en tot scheuringen. Van één internationale christengemeenschap was dus geen sprake.

Vervolging en martelaarschap

Daarbij kwam dat de christenen met dezelfde problemen te maken kregen als Christus: hun boodschap beviel de machthebbers niet. Deze wilden dat hun volkeren de oude godsdienst(en) bleven belijden, onder andere omdat dit voor sociale, maatschappelijke en politieke stabiliteit zorgde. Het christendom tolereerde echter geen andere godsdiensten naast zich, en kon dus niet goed worden ingelijfd in het [polytheïstische geloofssysteem](#) van de Romeinen. Bovendien waren de heersers niet gelukkig met hoe snel het christendom, dat immers een sterk missionaire opdracht meegaf aan de gelovigen, zich verspreidde door alle sociale lagen van de bevolking. Dit werd gezien als een concrete bedreiging voor het hele Romeinse keizerrijk.¹²

Behalve Johannes zouden alle apostelen vermoord worden. Zij behoren tot de eerste groepen martelaren die vanwege hun geloof werden omgebracht en die daarom binnen het christendom als heiligen worden vereerd en herdacht.

Figuur 6 – Versierd initiaal in de eerste bladzijde van de brief van Paulus aan de Romeinen uit een driedelige Bijbel van het Jansklooster (deel 3), tussen 1450 en 1470. Boven de initiaal staat in rode letters 'Incipit epistola ad romanos' (Begin van de brief aan de Romeinen) – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

In de driedelige Bijbel uit het Haarlemse Jansklooster is Paulus afgebeeld in het initiaal van het eerste woord van de brief aan de Romeinen, de letter P (van Paulus).

Met het aureool om zijn hoofd wordt hij aangeduid als een heilige. Het zwaard verwijst naar zijn martelaarschap: Paulus werd onthoofd nadat hij voor de tweede maal gevangen was genomen door de [Romeinse keizer Nero](#) (54-68).

Ook andere christenen die zich niet van hun geloof lieten afbrengen, stierven de marteldood. In Haarlem waren vier kloosters gewijd aan martelaressen: Catharina, Cecilia, Margaretha en Ursula.¹³ Een van de gasthuizen was gewijd aan Barbara, ook een

¹² Brown, *The Rise of Western Christendom* (2003, tweede editie), p. 54-71, in het bijzonder p. 60-68.

¹³ Nadere informatie over deze kloosters is te vinden in het onderdeel *Kloosters in Haarlem* van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* en in de bijbehorende katernen.

martelares. Overigens waren niet alle heiligen martelaren. Een groot aantal werd heilig verklaard vanwege hun volmaakte christelijke leven.

Een aantal heiligen heeft werkelijk geleefd, anderen zijn 'legendarische figuren' of er zijn legendes gekoppeld aan heiligen die wel degelijk hebben geleefd.¹⁴

Figuur 7 – Maria, het Jezuskind en vier martelaressen, Meester van de Virgo inter Virgines, circa 1495-1500 – [Rijksmuseum, Amsterdam](#). Totaalopname en detailfoto van het halssieraad van Catharina.

Bij figuur 7:

In dit schilderij wordt Maria met het Kind Jezus op haar schoot omringd door vier martelaressen. Heiligen gaan altijd vergezeld van specifieke attributen waardoor ze te herkennen zijn. Deze kunstenaar heeft de attributen als een sieraad aan een halssketting gehangen.¹⁵ De heiligen zijn, met de klok mee:

[1] Barbara, in het rood gekleed. Zij draagt een toren aan haar ketting, omdat zij door haar vader in een toren werd opgesloten toen zij haar geloof niet wilde opgeven. Uiteindelijk heeft hij haar eigenhandig onthoofd.

Naast haar zit [2] Ursula, met een hart dat wordt doorboord door een pijl. Zij werd door Atilla, heerser van de Hunnen, vermoord toen zij weigerde hem te huwen.

Tegenover Ursula zit [3] Catharina met een gebroken rad en een zwaard als halssieraad (zie detailfoto). Een poging om de heilige te radbraken mislukte, omdat een engel het rad stuksloeg, waarna Catharina werd onthoofd.

¹⁴ Heel belangrijk voor de late middeleeuwen was de *Legenda Aurea* (*De gouden legende*) die werd samengesteld door [Jacobus de Voragine](#) (1228 of 1229-1298) waarin voor alle hem bekende heiligen de verhalen zijn opgetekend. Zie voor een volledige vertaling van de *Legenda Aurea* op het internet: [The Golden Legend \(Aurea Legenda\)](#).

¹⁵ Het weergeven van de attributen van heiligen in de vorm van een sieraad komt vaker voor, maar is niet heel gebruikelijk in middeleeuwse kunstwerken. Bijzonderheden zoals deze wijzen er dan ook op dat het schilderij in opdracht werd gemaakt. Kunstenaars maakten wel schilderijen voor de algemene verkoop, maar dan kozen ze voor afbeeldingen die min of meer standaard waren en waarvan ze wisten dat deze geliefd waren.

[4] Cecilia werd eveneens onthoofd, maar zij werd meestal, zoals ook hier, met een orgeltje afgebeeld. Hiermee wordt verwezen naar een tekst in de legende van de heilige waarin verhaald wordt hoe zij, terwijl op haar bruiloft de muzikanten speelden, God smeekte in haar bruidsnacht haar maagdelijkheid te mogen behouden.¹⁶

De oorspronkelijke verblijfplaats van dit schilderij is niet bekend.

Ontstaan van de Kerk als instituut

Er braken voor de christenen betere tijden aan nadat keizer [Constantijn de Grote](#) (leefde circa 280-337) zich had bekeerd tot het christendom. Samen met zijn medekeizer [Licinius](#) (leefde circa 265-325), verbood hij in 313 de vervolgingen.

Daarna zou het christendom, langzaam maar zeker, de geaccepteerde godsdienst worden. Ten gevolge van conflicten over de leer en de organisatie ontstonden er een orthodox-katholieke en een rooms-katholieke Kerk (oftewel de Oosterse en de Westerse Kerk).

Hiërarchie van de rooms-katholieke Kerk in de late middeleeuwen

Algemeen bestuur:

- Paus, als *primus inter pares* (eerste onder zijn gelijken)
- Kardinalen

*Regionale besturen met:*¹⁷

- Aartsbisschoppen als leiders van een gebied met een aantal bisdommen
- Bisschoppen die het gezag hadden over de parochies in hun bisdom
- Kanunniken die de getijden zongen, ter ere van God. Een kathedraal had altijd een kapittel, een vaste groep kanunniken, maar ook andere kerken konden als kapittelkerken fungeren (zij werden collegiale kapittels genoemd). Leden van kapittels konden ook organisatorische taken verrichten ter assistentie van de bisschop van hun bisdom.

Priesters die voor de gelovigen zorgden in hun parochies:

- Parochiepriesters of pastoors die de leiding binnen een parochie hadden
- Priesters die als assistenten fungeerden.

Kloosters en kloosterorden:

Kloosterorden hadden in een aantal gevallen hun eigen organisatie. Sommige waren, zoals de Jansorde, alleen ondergeschikt aan de bisschop van Rome (de paus). Van andere orden hoorden de kloosters onder de bisschop van het bisdom waarbinnen het klooster gevestigd was en aan de algemene overste van de kloosterorde.

¹⁶ De tekst uit de legende wordt gezongen op het feest van de [heilige Cecilia](#), op 22 november. Maagd zijn en blijven was voor christenen een teken van het leiden van een aan God gewijd leven.

¹⁷ Zie Kuys, *Kerkelijke organisatie* (2004) en Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels* (2014).

Petrus en zijn opvolgers

De apostel Petrus wordt wel beschouwd als de eerste paus, omdat Christus hem aanstelde als leider of opperherder. Hij noemde Petrus de rots waarop hij zijn Kerk zou bouwen en hij beloofde hem de sleutel te geven van het hemelse koninkrijk ([Mat. 16:15-19](#)).

Petrus wordt daarom in voorstellingen soms afgebeeld als paus, maar in deze prent (figuur 8) zien we hem als bewaker van de hemelpoort.¹⁸ In de hemel wacht Christus als heerser over hemel en aarde. Engelen musiceren aan zijn zijden. Drie zielen klimmen de trap op en Petrus doet voor hen de deur open.

Figuur 8 – Petrus laat zielen toe tot de hemel, prent in een Nederlandse vertaling uit 1480 van een wereldkroniek (geschiedenis van de wereld), de *Fasciculus temporum*, van Werner Rolevinck. De kroniek bevat de geschiedenis vanaf de schepping tot het jaar 1474, het jaar waarin de eerste druk verscheen in Keulen – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Ook deze rol sluit aan bij de woorden van Christus in de Bijbel. Petrus heeft twee sleutels in zijn hand. Deze verwijzen naar zijn macht (namens Christus) aan gelovigen de zonden te vergeven, maar ook aan degenen die dat niet waard zijn van de gemeenschap van de gelovigen uit te sluiten (speciaal [Mat. 16:19](#)).

¹⁸ Jaspers, *De blokboeken en incunabelen* (1988), p. 265-266, afbeelding op p. 170. Zie voor meer informatie: <https://www.kb.nl/themas/boekgeschiedenis/meer-bijzondere-boeken/fasciculus-temporum>.

Priesters mogen (namens de paus en bisschoppen, en dus namens God) de zonden vergeven. Excommunicatie, het uit de Kerk zetten ofwel het in de ban doen van personen, is een taak die aan de paus en de bisschoppen was en is voorbehouden. Hij wordt nog steeds vervuld. Paus Franciscus (tot paus gekozen in 2013) [excommuniceerde](#) in 2014 alle leden van de maffia. Zij zijn daardoor buiten de Kerk geplaatst en kunnen alleen weer opgenomen worden als zij berouw tonen voor hun misdaden, deze voortaan nalaten en boete doen.

Leer van de Kerk

Ontwikkeling van de geloofsleer

In de loop van de eeuwen werd een geloofsleer ontwikkeld, dus een overzicht van wat een christen als waarheid aannam en moest aannemen. Een andere aanduiding is 'kerkelijke leer'; de onderdelen worden ook 'leerstellingen' en 'dogma's' genoemd. Wie de leer van de Kerk niet accepteerde, was geen katholiek en kon het hemelrijk niet binnengaan.

De Kerk kende en kent theologen die via hun geschriften de leer van de Kerk mede vorm gaven en verdedigden. Heel belangrijk zijn de geleerden die in de Westerse (rooms-katholieke) Kerk vaak gezamenlijk als de 'vier kerkvaders' werden en worden aangeduid. Het zijn:

- *Hiëronymus* (circa 340/347-420), onder andere belangrijk omdat hij een aantal geschriften van oudere kerkvaders uit het Grieks naar het Latijn vertaalde. Ook vertaalde hij (delen van) de Bijbel uit het Hebreeuws. Deze vertaling wordt de Vulgaat genoemd omdat hij het volkse Latijn gebruikte en niet het veel moeilijker literaire Latijn.
- *Augustinus* (354-430) werd na een verblijf in Rome en Milaan bisschop van de stad Hippo. Zijn belangrijkste geschriften zijn de *Belijdenissen* en *De Stad Gods*. In het eerste beschrijft hij zijn bekering tot het christendom. In *De stad Gods* probeert hij geletterde heidenen te overtuigen van het christendom als de ware godsdienst.
- Paus *Gregorius de Grote* (circa 540-604) besteedde in zijn talrijke brieven en geschriften niet alleen aandacht aan theologische kwesties, maar ook aan praktische zaken. Hij hervormde de eredienst en bracht eenheid in de kerkzang die we nu nog het Gregoriaans noemen.
- *Ambrosius* (circa 340-397) was bisschop van Milaan en schreef onder andere een tekst over de christelijke moraal, een uitleg van de geloofsbelijdenis, en commentaren op delen van de Bijbel.

Figuur 9 – Schilderij met de vier kerkvaders, Michael Pacher, circa 1483-1484 – Oude Pinacothek, München ([Wikimedia Commons](#)).

Bij figuur 9:

Van links naar rechts zien we Hiëronymus, Augustinus, Gregorius en Ambrosius.

[1] *Hiëronymus* (circa 340/347-420) is vaak, zoals ook hier, afgebeeld met de leeuw die, toen de heilige in de woestijn verbleef, naar hem toe kwam omdat er een doorn in zijn poot zat. Hiëronymus haalde hem eruit en de leeuw zou daarna bij hem blijven, aldus de legende.

[2] *Augustinus* (354-430) was bisschop van de stad Hippo en is daarom ook hier als bisschop afgebeeld. Het kind aan zijn voeten verwijst naar een legende: toen Augustinus over het strand wandelde, zag hij een kind dat al het water uit de zee in een kuiltje wilde scheppen. Toen de heilige zei dat dat onmogelijk was, antwoordde het kind dat het net zo onmogelijk was voor mensen om het mysterie van de Drie-eenheid te begrijpen.

[3] Paus *Gregorius de Grote* (circa 540-604). In zijn *Dialogen* schrijft hij ook over het leven na de dood. Er zijn verschillende legenden over de paus die God smeekte zielen uit de hel te verlossen. Hier is zo'n legende afgebeeld: de goede keizer Trajanus (53-117) belandde volgens de leer van de Kerk als heiden vanzelfsprekend in de hel, maar door het gebed van de paus werd hij daaruit verlost.

[4] *Ambrosius* (circa 340-397) was bisschop van Milaan. De wieg aan zijn voeten verwijst naar een legende. Toen de heilige nog een baby was, streek een zwerm bijen op zijn lippen neer. Zijn vader begreep daaruit dat zijn kind een heilige zou worden die in woord en geschrift hemelse honing zou verzamelen. De naam Ambrosius verwijst naar 'ambrosia', dat 'nectar' betekent.

De Kerk zou, met alle goede en slechte gevolgen van dien, praktische en theologische vraagstukken aanpakken, kanaliserend optreden, strafmaatregelen nemen en een enorme macht verwerven. Dit wil niet zeggen dat de leer en de liturgie (de ceremonieën) van de Kerk in één keer definitief werden vastgesteld. Onderdelen werden na verloop van tijd aangepast of aangevuld; sommige delen van de kerkelijke leer werden pas eeuwen na het ontstaan van de Kerk geformuleerd.

De zeven sacramenten

De [sacramenten](#) die aan de gelovigen werden toegediend, waren een belangrijk middel voor de Kerk om de gelovigen te helpen bij het verdienen van een plaats in het hemelrijk. Volgens de kerkelijke leer zijn de sacramenten zichtbare tekenen van Gods genade. De werking is niet afhankelijk van de vroomheid van de priester, maar vereist wel de juiste houding en geloofsopvatting bij de gelovige om de genade ook daadwerkelijk te kunnen ontvangen.

Het zijn er zeven:

1. De [doop](#) (figuur 10) is een teken van opneming in de gemeenschap van gelovigen en is een voorwaarde voor het mogen ontvangen van de overige sacramenten. Het sacrament gaat terug op de doop door Johannes de Doper, die bekering en vergeving van zonden predikte.
2. De [biecht](#) (figuur 11) is het sacrament van de verzoening en de vergeving van de zonden, dat gebaseerd is op een passage uit het Nieuwe Testament waarin wordt verteld hoe Jezus na zijn dood aan de discipelen verscheen en hun de opdracht gaf erop uit te trekken om het geloof te verkondigen en de mensen te bekeren. Hij besloot met de woorden: 'Als jullie iemands zonden vergeven, dan zijn ze vergeven; vergeven jullie ze niet, dan zijn ze niet vergeven' ([Joh. 20:23](#)).

De vroegchristelijke kerk heeft naast een openbare schuldbelijdenis (waarbij de medegelovigen de zondaar moreel ondersteunden) ook de private biecht gekend (zie figuur 11). Tijdens het vierde [Concilie van Lateranen](#) (de vergadering in Rome van de gezagsdragers van de Kerk) in 1215 werd de privébiecht officieel ingesteld. Elke gelovige moest voortaan tenminste eenmaal per jaar zijn zonden individueel aan een geestelijke opbiechten.¹⁹

Vier sacramenten in beeld

Houtsneden uit *Vanden seven sacramenten*, uitgegeven door Gerard Leeu, Gouda, 1484. Dit boek is in de dialoogvorm geschreven. In de afbeeldingen zien we steeds aan de rechterzijde de leermeester die uitlegt, en de leerling die vraagt²⁰ – Noord-Hollands Archief, Haarlem:

¹⁹ Zie voor een casus over de gevolgen van de invoering van de private biecht voor de inrichting en decoratie van een kerk, Schilp, 'Memoria in einer Dorfkirche' (2016), p. 45-58.

²⁰ Zie over het exemplaar waaruit de afbeeldingen afkomstig zijn, Jaspers, *De blokboeken en incunabelen* (1988), p. 266-267.

Figuur 10 – De **doop**. Van links naar rechts zien we zes personen: een assistent van de priester met een kaars, de priester met het kindje, een man van wie de rol niet duidelijk is, en de ouders van het kind. Rechts van deze groep staan de leermeester en zijn leerling.

Figuur 11 – De **biecht**. Hier zien we een biechteling die de zegen krijgt van de priester. Zijn zonden zijn hem vergeven. Achter hem staat de volgende al klaar om zijn zonden op te biechten. De leermeester legt uit wat 'penitentie' (spijt, berouw hebben) betekent. Wie geen berouw had over het begane kwaad, kon biechten zoveel hij of zij wilde, God zou de zonden nooit vergeven.

Figuur 12 – In deze prent is het moment van de **consecratie** afgebeeld. De priester staat voor het altaar waaraan hij de mis opdraagt en heft het brood omhoog, naar God. Hij wordt bijgestaan door twee assistenten. Ook knielen er twee gelovigen, een man en een vrouw.

Figuur 13 – Het **vormsel** wordt toegediend door de bisschop. Hij zit op zijn zetel terwijl één voor één de vormelingen voor hem neerknielen. Hij zegent ze door een kruisteken te maken op hun voorhoofd.

3. De **communie**: wie gebiecht had, mocht de communie ontvangen. De communie is, samen met de consecratie (figuur 12), het belangrijkste onderdeel van de heilige mis. Tijdens de mis werd het lijden van Christus steeds opnieuw herdacht, elke dag, in elke kerk, in elk klooster, meestal zelfs meerdere malen.

Het gaat echter om méér dan gedenken in de zin van herinneren. Tijdens elke mis wordt het lichaam en het bloed van Christus, onder de gedaanten van brood en wijn, door de priester aan het altaar opnieuw aan God opgedragen bij de consecratie. Op

deze manier vindt het offer dat Christus bracht door zijn kruisdood steeds opnieuw plaats, tot heil van het mensdom.

Na de consecratie vindt de communie plaats. Dan krijgen de gelovigen het geconsecreerde brood om op te eten. Zij ontvangen dan het lichaam van Christus, zo leert de Kerk. De wijn vertegenwoordigt het bloed van Christus. Dit sluit aan bij de woorden van Jezus tijdens het Laatste Avondmaal, de maaltijd die hij met zijn apostelen gebruikte vlak voordat hij gevangen genomen werd. Er staat in de Bijbel: 'Toen ze verder aten nam Jezus een brood, sprak het zegengebed uit, brak het brood en gaf de leerlingen ervan met de woorden: "Neem, eet, dit is mijn lichaam". En hij nam de beker, sprak het dankgebed uit en gaf hun de beker met de woorden: "Drink allen hieruit, dit is mijn bloed, het bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten tot vergeving van zonden"' ([Mat. 26:26-28](#)).²¹

4. Het [vormsel](#) (figuur 13) wie is gedoopt, mag en moet biechten en de communie ontvangen, maar hij of zij wordt pas een volwaardig lid van de kerk door het sacrament van het vormsel. Met het vormsel ontvangt de gelovige de kracht van de Heilige Geest bij het belijden van het geloof. Daarmee wordt de band tussen de Kerk en de gelovige versterkt. Het gaat namelijk om wederzijdse rechten en plichten: de gelovige moet een leven als christen leiden en de Kerk moet daarbij steun verlenen.

5. De [ziekenzalving](#): dit is het sacrament van de stervende, waarbij de priester heilige olie aanbrengt op het voorhoofd en de handen van de zieke en de wens uitspreekt dat Christus hem of haar mag bijstaan in de laatste uren.

6. De [priesterwijding](#) is de ceremonie waarmee een geestelijke de opdracht aanvaardt om zijn leven in dienst te stellen van God en de Kerk en als middelaar tussen God en de gelovigen op te treden, onder andere door de toediening van de sacramenten.

7. Het [huwelijk](#), aangegaan in de kerk in het bijzijn van God en de gemeente, is volgens de christelijke traditie de eigenlijke verbintenis tussen twee personen. Bij dit sacrament is de priester slechts de getuige van de huwelijksvoltrekking, maar zijn aanwezigheid was wel noodzakelijk. In de middeleeuwen bestond er geen apart burgerlijk huwelijk.

²¹ Zie over de consecratie en de communie https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Communie, en voor een uitgebreide behandeling: Caspers, *De eucharistische vroomheid* (1992) waarin hij op p. 18 de volgende uitleg geeft: 'Tijdens de consecratie in de mis zouden de *substanties* van het brood en wijn respectievelijk veranderen in de substanties van Christus' Lichaam en Bloed. De *accidentia* van de offergaven, zoals de kleur, de reuk en de smaak, blijven echter. Evenzo is Christus na de consecratie werkelijk aanwezig onder de gedaanten (*accidentia*) van brood en wijn, maar niet met Zijn historische eigenschappen zoals Zijn lengte en gewicht.' Een uitleg van de begrippen *accident* (attribuut) en *substantie* (wezen) is ook te vinden via [https://nl.wikipedia.org/wiki/Accident_\(filosofie\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Accident_(filosofie)). Zie ook <https://nl.wikipedia.org/wiki/Transsubstantiatie>.

De geloofsbelijdenis

Wie het sacrament van het vormsel heeft ontvangen, moet haar/zijn geloof belijden, dus openlijk erkennen. De geloofsbelijdenis is een gebed dat bestaat uit twaalf artikelen. Dit *Credo* (dat 'Ik geloof' betekent) wordt in elke heilige mis gebeden of gezongen. Het staat daarom in de *graduale*, een boek met de vaste gezangen van de mis. De volgende geloofspunten worden daarin beleden:

1. Ik geloof in God, de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde,
2. en in Jezus Christus, Zijn enige Zoon, onze Heer,
3. die ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de Maagd Maria,
4. die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven,
5. die nedergedaald is ter helle, de derde dag verrezen uit de doden,
6. die opgestegen is ten hemel, zit aan de rechterhand van God, de almachtige Vader,
7. vandaar zal Hij komen oordelen de levenden en de doden.
8. Ik geloof in de Heilige Geest,
9. de heilige Katholieke Kerk, de gemeenschap van de heiligen,
10. de vergiffenis van de zonden,
11. de verrijzenis van het lichaam, en
12. het eeuwig leven. Amen²²

Figuur 14 – Bladzijde met het laatste deel van het Credo in een *graduale*, veertiende eeuw – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Van het Credo zijn in verband met de hoop op het hemels paradijs, de laatste twee zinnen het meest belangrijk (zie de omlijning in de afbeelding): 'Confiteor unum baptismum, in remissionem peccatorum. Et expecto resurrectionem mortuorum. Et vitam venturi seculi.' Vrij vertaald staat er: 'Ik belijd het doopsel tot vergiffe-

²² De Nederlandse tekst wijkt enigszins af van de Latijnse tekst, zoals deze bijvoorbeeld te vinden is in de *graduale*. Het handschrift is niet gefolieerd. De paginering is gemaakt bij het fotograferen, afgebeeld is pagina 264. De gezangen zijn op perkament geschreven. Voor de melodie gebruikte men in de middeleeuwen 'neumen', die (overigens minder precies dan bij de huidige muzieknotatie) aangaven hoe de tekst gezongen moest worden. Wüstefeld dateert het handschrift in de veertiende eeuw, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk* (1989), p. 17, noot 34.

nis van de zonden en verwacht de verrijzenis van de doden en het eeuwige leven'. Het gebed wordt afgesloten met het woord 'amen', 'zo zij het'.

Het Laatste Oordeel

Het einde der tijden

Het Credo werd in de vierde eeuw definitief geformuleerd, maar vooral over één onderdeel daarvan hebben theologen zich nog eeuwen daarna het hoofd gebroken. Het gaat om het Laatste Oordeel dat in artikel 7 wordt genoemd.

Dit Oordeel vindt volgens de Bijbel plaats aan het zogenaamde 'einde der tijden' (onder andere in het boek van de Openbaring van Johannes, [Openb. 20](#) en [21](#)). Dan zal de wereld vergaan.

Het was dus belangrijk een plaats in de hemel te verdienen en op tijd boete te hebben gedaan voor je zonden. Anders wachtte de hel.

Daarom kon men in de middeleeuwen in elke kerk, op elk kerkhof en in elk klooster een voorstelling van het Laatste Oordeel vinden. Er zijn er honderden en misschien wel duizenden bewaard gebleven. Ze dienden als waarschuwing, want behalve de hemel is ook de hel afgebeeld.

Het Oordeel liet op zich wachten

Christus zou dus terugkomen om te bepalen wie naar de hemel en wie naar de hel zou gaan. Op basis van wat er in de Bijbel staat, verwachtte men een spoedige wederkomst van Christus.

'Ik kom spoedig!' ([Openb. 22:7-8 en 20](#)) en 'Wees net zo geduldig en houd moed, want de Heer zal spoedig komen' ([Jac. 5:8](#)).

In de tweede brief van Petrus staat echter ook dat 'tijd' voor God iets anders betekent dan voor mensen: voor de Heer is één dag als duizend jaar en duizend jaar als één dag. En dan zegt Petrus: 'De Heer is niet traag met het nakomen van zijn belofte, zoals sommigen menen; hij heeft alleen maar geduld met u, omdat hij wil dat iedereen tot inkeer komt en niemand verloren gaat' ([2 Petr. 3:9](#)).

Figuur 15 – Het Laatste Oordeel, drieluik geschilderd door Hans Memling, 1466-1473 – Nationaal Museum, Danzig ([Wikimedia Commons](#)).

Bij figuur 15:

In het middenpaneel van dit drieluik zit [1] Christus op een regenboog, omgeven door heiligen. De lelie en het zwaard tonen hem als de oordelende rechter. Beneden hem weegt [2] de aartsengel Michaël de zielen die uit hun graven opstaan.

De [3] zielen die zijn gewogen en te licht bevonden, worden door Michaël met zijn lans weggestoten en door duivels onmiddellijk naar het vuur van de hel gesleept. Daar zullen ze voor eeuwig worden gekweld.

De [4] andere zielen worden door engelen naar de poort van de hemel geleid. Ze worden er opgewacht door Petrus en door engelen die hen nieuwe kleding geven. [5] Hoog boven in de poort maken engelen hemelse muziek.

Figuur 16 – Detail van Het Laatste Oordeel. De heilige Michaël weegt de zielen en duwt met zijn lans de ziel die te licht is bevonden uit de weegschaal. De ziel in de andere schaal heeft de handen in gebed gevouwen.

De manier waarop de engel de zielen weegt, moet niet letterlijk opgevat worden: ze worden niet, zoals op de afgebeelde weegschaal, tegen elkaar afgewogen, maar beoordeeld op hun eigen verdiensten. De weegschaal verwijst naar het feestmaal dat koning Belsassar aanrichtte en waarvoor hij de gouden en zilveren bekers gebruikte uit de tempel van Jeruzalem. Dit was een onvergeeflijk teken van hoogmoed. God liet daarom woorden verschijnen op de muur van de feestzaal. De geschrokken Belsassar liet de profeet Daniël halen om de tekst te vertalen. Daniël vertelde de koning dat er stond dat zijn dagen als koning geteld waren, 'u bent gewogen en te licht bevonden' (zie [Daniël, hoofdstuk 5](#) en voor het vertaalde citaat vers 25-28).

Christus liet dan ook op zich wachten. Naarmate dit langer duurde, werd een belangrijke vraag steeds dringender: wat gebeurt er met de zielen van de doden totdat het Oordeel plaatsvindt? In de loop van de eeuwen werden er antwoorden op deze vraag gezocht, en zo ontwikkelde zich de idee van het vagevuur.

Het vagevuur

Het vagevuur was een 'plaats' tussen hemel en aarde die bestemd was voor de zielen van degenen van wie de zonden waren vergeven, maar die nog niet voldoende boete hadden gedaan om naar de hemel te kunnen.²³

Hoe lang ze in het vagevuur moesten verblijven, was afhankelijk van de straf die hun was opgelegd. Eén ding was echter zeker: eens zouden deze zielen het hemelse paradijs betreden, want het vagevuur had slechts één uitgang: naar de hemel.

Uiteindelijk werden de opvattingen over het vagevuur opgenomen in de geloofsleer van de Kerk, dus in de waarheden waarin iedere christen geloofde en moest geloven. In 1336 legde paus Benedictus XII (pauze van 1334 tot 1342) vast wie wel en wie niet een reiniging in het vuur moesten doorma-

Figuur 17 – Miniatuur met de verlossing van zielen uit het vagevuur uit een Nederlands getijden- en gebedenboek, circa 1490-1495, oorspronkelijke verblijfplaats onbekend – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

²³ Voor een gedegen werk waarin historische, kunsthistorische en theologische aspecten van het denken over hemel, hel en vagevuur met elkaar verbonden zijn, zie Jezler, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* (1994).

ken.²⁴

In met voorstellingen versierde gebedenboeken worden regelmatig afbeeldingen van het vagevuur geplaatst bij het [dodenofficie](#). In deze gebeden voor de doden smeken de levenden God de zielen van de overledenen genadig te zijn.

De afbeeldingen tonen de hoop op verlossing die de zielen, ondanks hun pijn en ellende, mogen hebben. Dat blijkt ook uit deze miniatuur (figuur 17).²⁵ Drie zielen zijn door engelen uit het vagevuur gehaald en in een doek naar God gebracht. Deze heeft zijn handen op de schouders van de twee buitenste figuurtjes gelegd.

Ze hebben een aureool om het hoofd zoals je dat ook bij heiligen ziet. Hier is het een teken dat ze zijn opgenomen in de hemelse gemeenschap.

Van de figuurtjes in het vuur zien we er één op de rug, mogelijk om aan te geven dat hij nog moet wachten op zijn verlossing. Een ander heeft de handen in gebed gevouwen, terwijl de derde zijn rechterhand op zijn borst houdt als teken van nederigheid.

Het Tijdelijke en het Laatste Oordeel

De formulering van de leer van het vagevuur had grote gevolgen: de Kerk moest nu ook een Tijdelijk Oordeel erkennen, dus een oordeel onmiddellijk na de dood. Daarbij vond een scheiding in drie groepen plaats, zo leerde en leert de Kerk:

- De zielen van de verdoemden, de grote zondaren die kort vóór hun dood niet hadden gebiecht en geen berouw hadden, gingen direct naar de hel.
- De volmaakte christenen, de heiligen, mochten gelijk naar de hemel. Zij konden door hun status als heilige voor de gewone zondige christenen bij God om vergeving smeken.
- De zielen van wie de zonden waren vergeven, maar die nog niet voldoende boete hadden gedaan, gingen naar het vagevuur.

Voorstellingen van het Tijdelijk Oordeel zijn minder bekend dan die van het vagevuur of het Laatste Oordeel. Of ze echt minder vaak werden gemaakt, is niet duidelijk; mogelijk zijn veel van deze voorstellingen verdwenen, omdat het protestantisme het bestaan van het Tijdelijk Oordeel niet erkende en erkent.²⁶ Men koos (vaker?) voor andere manieren om te tonen wat er onmiddellijk na de dood gebeurde, zoals in deze miniatuur met een gevecht van een engel en een duivel om de ziel. Of hier be-

²⁴ In 2007 werd echter pas verklaard dat ongedoopte kinderen niet beschouwd kunnen worden als buitengesloten van het hemelse paradijs, zie: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Voorgeborchte>.

²⁵ Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 147.

²⁶ Over het Tijdelijk Oordeel zie Jezler (ed.) *Himmel, Hölle, Fegefeuer* (1994), p. 19.

doeld wordt dat een door de engel geredde ziel naar het vagevuur werd gebracht of naar de hemel, is niet duidelijk.

Het figuurtje van de duivel is beschadigd. Vermoedelijk is dat met opzet gebeurd. Er zijn meer miniaturen waarin duivels en voorstellingen van de hel zijn weggekrabd.²⁷

Figuur 18 – Miniatuur aan het begin van het dodenofficie, de gebeden voor de overledenen, in een gebeden- en getijdenboek uit circa 1480, oorspronkelijke verblijfplaats onbekend – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Tot slot

Het hemels paradijs was dus toegankelijk voor de mensheid. Meer over de manier waarop een plaats in dat paradijs verdiend kon worden in *Leven en sterven als christen*.

²⁷ Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 141.

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).